

Надія Фроленкова

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА НОРМАТИВНО-ЗАКОНОДАВЧІ ЗАСАДИ РЕГУЛЮВАННЯ ЗМІСТУ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР (ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ СТОЛІТТЯ)

У своєму еволюційному поступі система дошкільної освіти здійснила процес становлення, розвитку та удосконалення свого змісту на різних вікових етапах. Зміст дошкільної освіти у другій половині ХХ століття розвивався в умовах суперечливих внутрішніх впливів соціальних, економічних, культурних і освітніх.

Неодмінною умовою повноцінного функціонування системи дошкільної освіти, як і будь-якої іншої сфери суспільної діяльності, є її законодавчо-нормативне регулювання. Проте, у межах СРСР Україна не мала власного правового освітнього поля. Закони, норми, правила, які регулювали діяльність освітянської галузі, відтворювали й повторювали загальну ідеологію зазначеного вище періоду.

У вітчизняному історико-філософському дискурсі проблеми освіти (еволюція, чинники впливу, якість, зміст і т.д.) – предмет дослідження сучасних науковців В. Андрущенко, В. Кременя, К. Левківського, В. Огнев'юка, І. Предборської, М. Фішера та ін.

Історико-педагогічний контекст змісту дошкільної освіти – у вимірі минулого, сьогодення і майбутнього, знайшли своє відображення у наукових працях Л. Артемової, Л. Березівської, З. Борисової, О. Венгловської, Н. Лисенко, Л. Лохвицької, З. Нагачевської, О. Пшеврацької, Г. Рего, С. Сірополка, Т. Степанової, О. Сухомлинської, І. Улюкаєвої, М. Ярмаченка та ін.

Стаття має на меті розкрити соціально-економічний чинник як засаду нормативно-законодавчого регулювання змісту дошкільної освіти УРСР в другій половині ХХ століття.

Наука й освіта в радянській Україні розвивалися в умовах централізованого планування. За дослідженням Д. Дзвінчука, розвиток освіти в СРСР детермінувався насамперед державними впливами, а тому цілковито залежав від тієї політичної й економічної ситуації, яка складалася в країні. Відповідно до партійної доктрини, перш за все, приділялася увага розвитку матеріального виробництва та воєнної промисловості. Набагато меншим був вплив внутрішньої логіки та особливостей системи освіти і педагогіки [5, с. 110].

Незважаючи на труднощі повоєнного пе-

ріоду, система освіти в Україні відбудовувалась і розвивалась. Л. Лохвицька зазначає, у даний час відбувалося первинне відновлення галузі дошкільної освіти та її змісту, що були запроваджені ще у драматичні 30-ті роки (передові починання, експерименти, новаторство, пошук нових форм, методів і засобів роботи у дошкільних закладах), але, нажаль, перервані Другою світовою війною [6, с. 20].

За Л. Артемовою, Друга світова війна багато в чому порушувала систему освіти. Коштів, які держава виділяла на її відродження, було замало. Тому головним завданням народної освіти того часу було створення елементарних умов для навчання й виховання дітей, відбудова дитячих садків, шкіл. Важливим завданням у повоєнні роки було охоплення всіх дітей дошкільного віку (за бажанням батьків) дошкільними закладами. З 1949 р. спеціальним указом платню за утримання дітей в дошкільних закладах для деяких верств було зменшено на 50 %. Водночас вживалися заходи щодо поліпшення соціального й матеріального стану жінок [2, с. 325].

У 50–60-х рр. ХХ ст. передумовами розвитку дошкільної освіти в Україні стали: соціально-економічні (розвиток промисловості, народного господарства, що вимагало залучення жінок у процес виробництва; їх активна громадська діяльність у галузі освіти); ідеологічні (зміна уряду; уніфікація системи освіти); освітні (розвиток педагогічної думки; вивчення досвіду зарубіжних країн у сфері дошкільного виховання; організація підготовки кадрів для роботи з дітьми дошкільного віку) [4].

Т. Степанова зауважує, що однією з найбільш характерних особливостей розвитку змісту дошкільної освіти в УРСР в 50–60-х рр. ХХ ст. був контроль і керівництво роботою дошкільних установ з боку комуністичної партії і радянського уряду, тісна залежність і зв'язок з розвитком народного господарства, зростанням матеріального добробуту і культурного рівня усіх братніх народів колишнього Радянського Союзу [10, с. 67].

Соціально-економічні чинники СРСР в 50-х роках ХХ століття мали визначальний вплив

на розвиток системи освіти й дошкільної зокрема. Необхідність у дошкільній освіті на державному рівні обумовлювалась потребою у робочій силі батьків, які працювали у колгоспах, радгоспах, фабриках та заводах, реконструйованих після війни. Тому держава вибудовувала стратегії виховання дітей із раннього віку до моменту вступу до школи, що знайшли своє відображення у партійних документах. Так, у кінці 1950 року було прийнято Постанову «Про заходи щодо поліпшення роботи в дошкільних установах і установах материнства та дитинства Української РСР» [7].

Діти з перших днів життя потребували виховання, а не лише догляду й обслуговування, тому з 1953 р. навчально-виховна робота планувалася за віковими групами: молодша (3–4 роки), середня (5 років), старша (6 років). Друкувалася значна кількість посібників, підручників з дошкільної педагогіки, які слугували для практиків навчально-методичним супроводом до основного програмного документа.

Рада Міністрів СРСР після рішення XX з'їзду КПРС у 1956 році прийняла Постанову, згідно якої на державному рівні було заплановано збільшення кількості дошкільних закладів, що супроводжувалась прийняттям заходів щодо покращення становища жінок-матерів, матерів-колгоспниць, які працювали на полях і фермах (відпустка по догляду за дітьми, непереривний трудовий стаж, створення колгоспних дитячих ясел-садків і т.д.). У даній постанові було передбачено створення єдиних комплексних дитячих закладів, у яких мали можливість виховувати дітей ясельного та дошкільного віку. Значна увага приділялася удосконаленню обладнання дошкільних закладів у відповідності до вимог виховного процесу [7]. Проте, за даними С. Чередніченко (архівних матеріалів, а саме доповідних записок та довідок управління до Ради Міністрів УРСР та ЦК КПУ), простежуємо, що матеріальна база дошкільних закладів все ж залишалася на низькому рівні, оскільки виділяли асигнування в недостатній кількості; простежувався низький рівень навчально-виховної роботи в дошкільних закладах [13].

Щодо вирішення проблеми підвищення рівня педагогічної роботи з дітьми дошкільного віку, яка була обумовлена Постановою 1956 р., НКО УРСР ініціювали створення наступних форм навчальних закладів для підготовки та удосконалення педагогічних кадрів: короткотермінові курси (від 1 до 6 місяців) – підготовка вихователів для ясел, садків тощо; педагогічні технікуми для підготовки керівників дошкільних закладів; педагогічні класи при жіночих загальноосвітніх середніх школах для прискореної підготовки вихователів для дитячих садків; курсова

підготовка виховательок-колгоспниць [4]. А також, підвищення кваліфікації дошкільних працівників здійснювалося через методичні об'єднання, семінари, науково-практичні конференції, методичні кабінети дошкільного виховання при обласних інститутах удосконалення учителів.

Новий етап розвитку освіти відбувся з прийняттям у 1958 році Закону Верховної Ради СРСР «Про зміцнення зв'язку школи з життям і подальший розвиток системи народної освіти в СРСР» [7]. За дослідженням Т. Степанової, виконання даного закону передбачало, перехід від соціалізму до комунізму, тому радянська освіта мала перебудуватися на виховання нової людини – будівника комунізму з гармонійним поєднанням духовного багатства, моральної чистоти й фізичної досконалості. У зв'язку з прийняттям програми КПРС – програми побудови комунізму, перед громадським дошкільним вихованням постали нові завдання: замість формування всебічно розвиненої особистості необхідно було формувати особистість нової людини, яка буде жити в комуністичному суспільстві – будівника комунізму. При цьому належало виховувати дітей з орієнтацією на принципи морального кодексу програми партії комуністів [10, с. 69].

Закон стосувався реформування всієї системи освіти, тому прийняті були Постанови, що передбачали суттєві зміни всієї системи дошкільної освіти. Міністерство охорони здоров'я, якому підпорядковувалися ясла, забезпечувало охорону життя й здоров'я дітей до трьох років. Новий тип дошкільного закладу – ясла-садок, його призначення й завдання Рада Міністрів СРСР визначила в постанові 1959 р. «Про заходи щодо подальшого розвитку дитячих дошкільних установ, поліпшення виховання та медичного обслуговування дітей дошкільного віку» [7, с. 335]. Згідно з якою ясла та дитячі садки об'єднувались у єдиний дошкільний заклад, тому таке об'єднання зумовило їх підпорядкування Міністерству освіти УРСР з 1959 року. Постановами визначалося збільшення асигнувань для дошкільної освіти, тому в Українській РСР розгорнулося будівництво приміщень для ясел-садків, збільшилось матеріально-технічне забезпечення, розширювався контингент дітей, підвищився рівень якості освітньої роботи з дітьми за новими типовими програмами [2, с. 326].

Відповідне «Положення про об'єднану дошкільну дитячу установу (ясла-садок)» було затверджено Постановою Ради Міністрів УРСР у 1960 р. [7]. У положенні зазначалось, що ясла-садок є державною установою громадського виховання дітей віком від двох місяців до семи років, здійснює завдання зі всебічного розвитку дітей, відповідає завданням наступного вихован-

ня дітей у школі, сприяє участі жінок-матерів у виробничому та громадсько-політичному житті країни.

Наступним нормативно-законодавчим освітнім документом, який був обумовлений соціально-економічними процесами в радянській державі, стала Постанова Ради Міністрів СРСР та ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР 1963 р. «Про розгортання сітки дошкільних дитячих закладів при колгоспах і радгоспах Української РСР» [7], зміст якого значною мірою збігався із змістом «Положення про об'єднану дошкільну дитячу установу (ясла-садок)» (1960 р.), але при цьому було враховано особливості організації роботи та діяльності дитячого садка у сільській місцевості.

60–70-ті роки характеризувалися економічною та політичною стабільністю в СРСР. Розвиток освіти в Україні у зазначених роках відбувався повільно, з труднощами, але неухильно. Наукова педагогіка, а за нею і освітянська практика відходили від авторитарності і цьому сприяли відповідні зміни у суспільно-політичних та соціально-економічних процесах, так звана відлига, прогресивний дисидентський рух тощо. І хоча компартійна система ще досить міцно самозберігалася, зокрема й через освіту юних поколінь, внести свіжу, творчу думку у педагогічні технології прагнули як науковці, так і передові освітяни. Органи державної влади приділяли належну увагу дошкільно – введено значну кількість нормативно-законодавчих документів, які регламентували роботу усієї освітньої структури, в тому числі і першої її ланки [2, с. 327].

У період 60–80-х років минулого століття усі важливі документи щодо розвитку державної освіти приймали спільно ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР. Тобто напрям розвитку освіти в державі визначала єдина комуністична партія. До того ж завжди першою приймали постанови на всесоюзному рівні, а надалі – ідентичні постанови керівних органів союзних республік. Централізація пронизувала усі сфери діяльності, у тому числі й освіту [2, с. 328].

Охарактеризовуючи систему освіти Радянської України, В. Огнев'юк наголошує, що період від другої половини 60-х до початку 80-х років характеризувався посиленням ідеологічним тиском на систему освіти, її русифікацією та включенням до механізму ідеологічного протистояння двох світових систем. Кінцевою системою здійснюваної політики було формування усередненої радянської імперії, трансформація в універсальну ціннісну систему приписів, норм та ідеалів поведінки, формування «нової історичної спільноти» – радянського народу, для якого верховним ідеалом були б настанови та догмати панівної ідеології, в даному разі – комуністичної [9, с. 67].

В. Огнев'юк акцентує, що така система ма-

ла подвійні виміри. З одного боку, вона сягала кожної людини будь-якого віку, охоплюючи практично все населення, з другого – радянська система освіти була спрямована на імплементацію вимог тоталітаризму [9, с. 75].

Даний період ознаменувався, за І. Улюкаєвою, тим, що майже всі напрями виховання отримували слова-прикладки: «комуністична мораль», «виховання комуністичного ставлення до праці», «радянська дитина» та ін. Це стало професійною термінологією, яка закріпилася в педагогічній літературі і якою користувалися як штампами [11, с. 175].

Нові соціально-економічні умови, трімкий розвиток наукового прогресу в 70-х роках ХХ ст. вплинули на розвиток народної освіти. У 1974 році було введено в дію «Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту», яка визначила систему народної освіти СРСР наступним чином: дошкільне виховання, загальна середня освіта, позашкільне виховання, професійно-технічна освіта, середня спеціальна освіта, вища освіта. Серед провідних принципів якої були єдність системи народної освіти і спадкоємність усіх типів навчальних закладів, що забезпечує можливість переходу від нижчих ступенів навчання до вищих, єдність навчання і комуністичного виховання [10, с. 74]. Потому, дошкільне виховання на законодавчому рівні було визнано освітньою ланкою, а значить, такою, в якій повинно відбуватися навчання в поєднанні з комуністичним вихованням.

Так, у 1974 році Радою Міністрів Української РСР було прийнято Постанову «Про стан і заходи по дальшому розвитку дошкільного виховання дітей в республіці» [8]. У ній велика увага приділялася якості виховної роботи з дітьми в дошкільних закладах, що викликало необхідність розроблення програмно-методичного супроводу.

Цього ж року вийшла Постанова Ради Міністрів Української РСР «Про стан і заходи по забезпеченню виконання плану будівництва дитячих дошкільних закладів в УРСР», яка вказувала на недостатній рівень розвитку мережі, матеріальної бази дошкільних закладів, розкривалися недоліки в організації навчально-виховної роботи у підготовці дітей до навчання у школі [11, с. 166].

Низка централізованих Постанов вочевидь не змогла вирішити нагальні проблеми освіти, оскільки у 80-х роках назріла потреба у її реформі. Наприкінці 70-х – початку 80-х років ХХ ст. назріла загальноосвітня криза суспільного устрою, яка не оминула і Радянський Союз. Важкий і суперечливий процес гуманістичного спрямування, що досяг свого апогею у світовій освітній сфері, вплинув на освіту СРСР, з її протиріччями, проблемами, соціальними хворобами. Так, у

теорії, практиці, освітній політиці все частіше почали використовувати ідеї великих педагогів-гуманістів щодо провідної ролі середовища і навчання в розвитку особистості, величезні потенційні можливості кожної дитини. Такі ідеї у 80-ті роки на законодавчому рівні були закріплені в офіційних документах про реформи в освіті, які на той час вже відбулися у багатьох країнах Азії, Америки, Європи [10, с. 83].

Зміни в освітній сфері Радянської держави розпочалися із Постанови ЦК КПРС і Верховної Ради СРСР «Про основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи» 1984 року, в якій було проголошено поступовий перехід на навчання з шести років [8]. Один з розділів документа присвячений реформуванню дошкільного виховання. Мета реформи – подолати недоліки в системі освіти (у змісті й методах навчання і виховання шляхом вдосконалення навчальних планів і програм, поліпшення рівня викладання, посилення відповідальності дітей за якість навчання). Втім через низку причин, у тому числі й економічних, ці та інші заходи не змогли докорінно покращити ситуацію в галузі освіти. Для проведення освітньої реформи розроблялися нові документи, що регулювали освітню діяльність у всіх її рівнях.

3. Борисова звертає увагу на Постанову Ради Міністрів Української РСР «Про подальше поліпшення суспільного дошкільного виховання і підготовки дітей до навчання в школі» 1984 року. У якій вказувалося, що відповідно до основних напрямків реформи загальноосвітньої і професійної школи необхідно здійснити заходи для подальшого розвитку суспільного дошкільного виховання дітей, поліпшити роботу по всебічному розвитку дітей дошкільного віку і забезпечити підготовку їх до навчання в школі [12, с. 484]. І. Улокаєва уточнює, що згідно Постанови 1984 року Міністерство освіти СРСР повинно було розробити, затвердити, ввести в дію з 1985 року «Положення про дитячий дошкільний заклад», створити навчально-виховні комплекси «школа-дитячий садок». У Постанові також акцентувалась увага на дотриманні планів будівництва дитячих дошкільних закладів, передбачено зміну норм харчування, розмір плати за утримання дітей у дитячих дошкільних закладах та ін. [11, с. 168].

Розпочався новий етап у розвитку мережі дошкільних закладів у зв'язку із реформуванням системи освіти СРСР і УРСР зокрема. Суспільна дошкільна освіта вимагала нових фундаментальних праць з питань змісту і методів навчання і виховання. Було доручено розробити, експериментально перевірити та апробувати нові програмно-методичні документи, відповідним органам збільшити тиражі навчально-наочних посібників для роботи з дітьми, а також науково-

методичної літератури для педагогів.

Таким чином, 80-ті роки ХХ ст. у розвитку дошкільної освіти пройшли під гаслом реформування змісту навчання й виховання дітей у дошкільних закладах, яке, на відміну від гуманістичного спрямування реформи освіти в інших країнах, було зорієнтоване на посилення авторитарної системи керування процесами навчання з боку комуністичної партії Радянського Союзу [10, с. 99].

Отож, охарактеризувавши нормативно-законодавче регулювання змісту дошкільної освіти, відзначаємо його взаємозалежність та взаємодіючий вплив із соціально-економічним, тобто детермінацію. Історико-педагогічний аналіз дозволив простежити рушійні та гальмівні процеси, що відбувалися у розвитку та становленні змісту дошкільної освіти під безпосереднім нормативно-законодавчим впливом. А саме: дошкільна освіта розвивалась відповідно до запитів та потреб суспільства, які визначались у постановах партійних органів, резолюціях з'їздів; модель дошкільної освіти – тоталітарна, заідеологізована; система регулювання дошкільної освіти – централізована. Зміст дошкільної освіти формувалася під впливом ідеологічних нашарувань, які розглядалися як патріотичне та інтернаціональне виховання. Управління змістом освіти, структурою освітнього процесу здійснювалось централізовано й уніфіковано по всій географічній території СРСР.

Результати вивчення нормативно-законодавчого супроводу освітньої галузі в другій половині ХХ ст. (до 1991 року) констатують, що розвиток дошкільної освіти в Україні у зазначений період характеризувався пошуками більш досконалих форм, методів, змістового наповнення та найбільш продуктивного терміну навчання. Повільно, з труднощами, але неухильно наукова педагогіка, а за нею і освітянська практика відходили від авторитарності і ставали на шлях демократизації змісту дошкільної освіти.

Позиції, висвітлені в статті, не вичерпують усього кола проблем. Подальшого дослідження потребують суспільно-політичні та соціокультурні чинники впливу на поступ змісту дошкільної освіти Української РСР у зазначеному вище періоді.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антологія педагогической мысли Украинской ССР / ред. кол. М. Ф. Фоменко, Ю. Ю. Кондуфор, Н. Д. Ярмаченко. – М. : Педагогика, 1988. – 640 с.
2. Артемова Л. В. Історія педагогіки України : підручник / Л. В. Артемова. – К. : Либідь, 2006. – 424 с.
3. Венгловська О. Основні тенденції розвитку дошкільної освіти Київщини (1958–1984 рр.

- XX століття) / Олена Венгловська // Історико-педагогічний альманах. – 2011. – Вип. 1. – С. 49–53
4. Грицюк Т. Історико-педагогічні передумови розвитку дошкільної освіти на Хмельниччині (50–60 рр. XX ст.) [Електронний ресурс] / Т. Грицюк. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/peddysk_2013_14_28.pdf
 5. Дзвінчук Д. І. Розвиток освіти як суспільної цінності: історико-філософський дискурс / Д. І. Дзвінчук // Розвиток сучасної освіти: освітологічні наголоси : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. «Освітологія – науковий напрям інтегрованого пізнання освіти» / авт. кол.: В. Г. Кремень, О. В. Сухомлинська, І. Д. Бех, В. О. Огнев'юк та ін. – К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2011. – 152 с.
 6. Дошкільна освіта: історія і сьогодення : довідник / [упоряд. Л. В. Лохвицька]. – Тернопіль : Мандрівець, 2011. – 208 с.
 7. Народное образование в СССР : сб. документов, 1917–1973 гг. – М., 1974. – 560 с.
 8. Народное образование в СССР : сб. нормат.-прав. актов. – М. : Юрид. лит., 1987. – 336 с.
 9. Огнев'юк В. О. Освіта в системі цінностей сталого людського розвитку : [монографія] / В. О. Огнев'юк. – Київ : Знання України, 2003. – 448 с.
 10. Степанова Т. М. Еволюція змісту дошкільної освіти у другій половині XX століття : [монографія] / Т. М. Степанова. – К. : Слово, 2010. – 184 с.
 11. Улюкаєва І. Г. Історія суспільного дошкільного виховання в Україні : навчальний посібник / І. Г. Улюкаєва. – [вид. 4-е, доп.]. – Донецьк : ЛАНДОН-XXI, 2013. – 238 с.
 12. Хрестоматія з історії дошкільної педагогіки : навч. посіб. / за заг. ред. З. Н. Борисової. – К. : Вища. шк., 2004. – 511 с.
 13. Чередніченко С. Культурологічна складова змісту дошкільної освіти: історичний аспект (1959–1990 рр.) [Електронний ресурс] / Світлана Чередніченко. – Режим доступу : http://library.udpu.org.ua/library_files/probl_sych_vchutela/2014/9_2/40.pdf
 14. Ярмаченко М. Д. Теорія дошкільного виховання дітей в умовах прискорення соціально-економічного розвитку країни / М. Д. Ярмаченко // Дошкільне виховання. – 1986. – № 1. – С. 5–7.
 2. Artemova L. V. Istoriiia pedahohiky Ukrainy : pidruchnyk / L. V. Artemova. – K. : Lybid, 2006. – 424 s.
 3. Venhlovska O. Osnovni tendentsii rozvytku doshkilnoi osvity Kyivshchyny (1958–1984 rr. XX stolittia) / Olena Venhlovska // Istoryko-pedahohichnyi almanakh. – 2011. – Vyp. 1. – S. 49–53
 4. Hrytsiuk T. Istoryko-pedahohichni peredumovy rozvytku doshkilnoi osvity na Khmelnychchyni (50–60 rr. KhKh st.) [Elektronnyi resurs] / T. Hrytsiuk. – Rezhym dostupu : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/peddysk_2013_14_28.pdf
 5. Dzvinchuk D. I. Rozvytok osvity yak suspilnoi tsinnosti: istoryko-filosofskyi dyskurs / D. I. Dzvinchuk // Rozvytok suchasnoi osvity: osvitohichni naholosi : mater. Vseukr. nauk.-prakt. konf. «Osvitolohiia – naukovyi napriam intehrovanoho piznannia osvity» / avt. kol.: V. H. Kremen, O. V. Sukhomlynska, I. D. Bekh, V. O. Ohnev'iuk ta in. – K. : Kyiv. un-t im. B. Hrinchenka, 2011. – 152 s.
 6. Doshkilna osvita: istoriia i sohodennia : dovidnyk / [uporiad. L. V. Lohvytska]. – Ternopil : Mandrivets, 2011. – 208 s.
 7. Narodnoe obrazovanye v SSSR : sb. dokumentov, 1917–1973 hh. – M., 1974. – 560 s.
 8. Narodnoe obrazovanye v SSSR : sb. normat.-prav. aktov. – M. : Yuryd. lyt., 1987. – 336 s.
 9. Ohnev'iuk V. O. Osvita v systemi tsinnostei staloho liudskoho rozvytku : [monohrafiia] / V. O. Ohnev'iuk. – Kyiv : Znannia Ukrainy, 2003. – 448 s.
 10. Stepanova T. M. Evoliutsiia zmistu doshkilnoi osvity u druhii polovyni KhKh stolittia : [monohrafiia] / T. M. Stepanova. – K. : Slovo, 2010. – 184 s.
 11. Uliukaieva I. H. Istoriiia suspilnoho doshkilnoho vykhovannia v Ukraini : navchalnyi posibnyk / I. H. Uliukaieva. – [vyd. 4-e, dop.]. – Donetsk : LANDON-XXI, 2013. – 238 s.
 12. Khrestomatiiia z istorii doshkilnoi pedahohiky : navch. posib. / za zah. red. Z. N. Borysovoi. – K. : Vyshcha. shk., 2004. – 511 s.
 13. Cherednichenko S. Kulturolohichna skladova zmistu doshkilnoi osvity: istorychnyi aspekt (1959–1990 rr.) [Elektronnyi resurs] / Svitlana Cherednichenko. – Rezhym dostupu : http://library.udpu.org.ua/library_files/probl_sych_vchutela/2014/9_2/40.pdf
 14. Iarmachenko M. D. Teoriia doshkilnoho vykhovannia ditei v umovakh pryskorennia sotsialno-ekonomichnoho rozvytku krainy / M. D. Yarmachenko // Doshkilne vykhovannia. – 1986. – № 1. – S. 5–7.

REFERENCES

1. Antolohiia pedahohycheskoi mysly Ukrain-skoi SSR / red. kol. M. F. Fomenko, Iu. Iu. Kondufor, N. D. Yarmachenko. – M. : Pedahohyka, 1988. – 640 s.